

Liaudiški augalų vardai Baisogalos šnekte

Aurelija Gritėnienė

Lietuvių kalbos institutas

Visi kalbininkai sutartinai tvirtina, kad dėl visuomeninių, kultūrinių, ekonominių gyvenimo pokyčių tarmių niveliacija vis spartėja, tad kol gyvos mūsų tarmės, reikia skubiai jas tirti. Tradicinę, iš protėvių paveldėtą kalbos sistemą geriausiai išlaikiusi vyresnioji karta, o jaunimas dažniausiai vartoja šnektos ir bendrinės kalbos mišinį. 2003 metų rudenį Baisogaloje per ekspediciją pavyko įrašyti nemažai tradicinės baisogališkių tarmės tekstų. Autorę labiausiai domino liaudiški augalų vardai, nes ši leksinė-semantinė žodžių grupė iki šiol lietuvių kalbotyroje nebuvo išsamiau aptarta. Medžiaga straipsniui rinkta remiantis A. Jonaitytės parengta dialektologijos anketa „Augalų pavadinimai“¹ ir pačios autorės sudaryta anketa. Stengtasi sužinoti ir užrašyti, kaip šnekte vadinami vaismedžiai, vaiskrūmiai, daržovės, javai, pluoštiniai ir pašariniai augalai, darželio gėlės, dekoratyviniai krūmai, kambariniai augalai, piktžolės, pievų, miškų ir vandens augalai. Iš viso per ekspediciją užrašyta per 400 skirtingų augalų pavadinimų. Labiausiai domino tarmybės (jų užrašyta apie 150), nes tai pats sudėtingiausias, įdomiausias ir vertingiausias lietuvių kalbos leksikos sluoksniu.

Tarmybės, arba dialektizmai, tai fonetinės, gramatinės, leksinės ar žodžių darbos ypatybės, būdingos kuriai nors tarmei (Gaivenis, Keinys 1990: 205). Leksinės tarmybės – žodžiai, kurie žinomi tik apibrėžtos teritorijos tarmėms. Leksinės tarmybės skirtinos į dvi grupes: 1) tikrosios leksinės tarmybės (tarmiški žodžiai, turintys šaknį, kurios visai nėra bendrinėje kalboje); 2) semantinės tarmybės – žodžiai, kurie turi tik tarmei būdingą reikšmę (Jakaitienė 1980: 68–70).

Tikrosios leksinės tarmybės. Šiai grupei skirtini augalų vardai smulkiau klasifikuojami pagal tai, koku augalo išoriniu, vidiniu ar funkciniu požymiu remiantis yra sudarytas tarmiškas vardas. Šalia tarmiško pavadinimo nurodomas kaimas, kuriame jis užrašytas. Prie kai kurių pavadinimų pateikiami iliustraciniai sakiniai, kurie dažnai atskleidžia vardo motyvą, yra įdomūs ne tik kalbiniu, bet ir etnografiniu požiūriu.

1. Pavadinimai, nusakantys augalų išorines savybes.

1.1. Pavadinimai pagal vieno augalo panašumą į kitą augalą: *dilgyniūkė* ‘notrelė’ (*Lamium*): *Dilgyniūkės nepiktos, baltai žydi* (Baisogala); *plāčmētė* ‘vaistinė balsamita’ (*Balsamita major*): *Plāčmētės platūs tie lapai, i kvapas man labiau patinka negu mėtų, ne toks aštrus* (Diauderių k.); *pupýtė* ‘kai kurios begonijų (*Begonia*) rūšys’ (Valatkonių k.): *Begonijos ir pupelės (*Phaseolus*) žiedynai yra gana panašūs; ramuniūkas* ‘vaistinė ramunė’ (*Matricaria recutita*): *Ramuniūkų duodi, tirščiau išverdi tą arbatą [nuo vidurių]* (Diauderių k.); *tabokēlė* ‘raktažolė’ (*Primula*): *Tabokēlė. Tokie lapukai ir anksti žydi. Žydi baltai, vyšnavai* (Vainiūnų k.)².

¹ Žr. *Mūsų kalba*, 1976, nr. 3, p. 43–62; *Kalbos faktų rinkimo programa*, Vilnius, 1983, p. 92–116.

² Pavasarinė raktažolė savo išorinėmis morfologinėmis savybėmis labai panaši į kaimiškąją tabaką (*Nicotiana rustica*): abiejų augalų lapalakštis kiaušiniškas, stiebai apaugę plaukeliais, tačiau panašiausi jų žiedynai – žiedų taurelės varpiškos, o vainikėliai balsvi arba gelsvi (LF V 146, 401). Ši tabako rūšis seniau kaimuose buvo plačiai auginama, todėl pastarojo deminutyvinis vardas perkeltas ir raktažolei pavadinti.

1.2. Pavadinimai, nurodantys žiedyno formą, pobūdį; augalo žiedų panašumą į kito augalo žiedus ar į kokį nors tikrovės atributą: *āklė* 'bevainikė ramunė' (*Matricaria discoidea*): *Āklės, āklos ramunės. Jos niekada neišsiskleis, va tokios aklos* (Baisogala); *bičkoris, bičkorėlis* 'tokia jurgino (*Dahlia*) veislė' (Pakiršinio k.);³ *erškėtrožė* 'paprastasis erškėtis' (*Rosa canina*) (Vainiūnų k.); *kernavijžė* 'šiurpinis gvazdikas' (*Dianthus barbatus*) (Diauderių k.);⁴ *levažandis, levažanidis* 'žioveinis' (*Antirrhinum*) (Vainiūnų k.) – žioveinio žiedo vainikėlis ilgesnis už taurelę, o atsiknojusias jo žiotis baisogališkiai dažniausiai lygina su liūto (tarmėje vadinamo skoliniu *lėvas*) nasrais; *linėlis* 'gludas' (*Coreopsis*) (Ritikių k.) – nors ši darželių gėlė dažniausiai žydi geltonai arba raudonai, tačiau daugelis tarmių jį dėl lapų formos vadina *liniūkais* arba *linėliais* (plg. rus. *ленок*); *ožkabaždis* 'baltažiedė plukė' (*Anemone nemorosa*) (Valatkonų k.) – baltažiedės plukės lapai skelti į tris dalis, kurių vidurinė skiltis triskiautė, o kraštinės dar kiekviena į dvi dalis skeltos (LF III 390). Tokia lapų forma ir balti augalo žiedai asociatyviai primena ožio barzdą; *purienas* 'puriena' (*Caltha*) (Pakiršinio k.) – vardas motyvuotas augalo žiedyno ypatybių: purienos žiedai dideli, pilnaviduriai, 2–4 cm pločio (LF III 368). Jie panašūs į didelį papurusį pumpurą; *šilkāgvoizdis* 'plunksninis gvazdikas' (*Dianthus plumarius*) (Baisogala) – sudurtinis vardas, kurio pirmasis dėmuo apibūdina augalo vainiklapius, o antrasis nurodo, į kokią gentį augalas yra panašus; *šimtažiėdė, šimtažiėdis* 'daugiametė saulutė' (*Bellis perennis*): *Šimtažiėdžiai būdavo. Jie žydi ir žydi* (Baisogala).

1.3. Pavadinimai, nurodantys lapų formą, pobūdį, spalvą, jų panašumą į kito augalo lapus ar kokį nors tikrovės atributą: *beržiūkas* 'visadžydė begonija' (*Begonia semperflorens*) (Vainiūnų k.) – begonijos lapai yra tokie patys kaip beržo, t. y. pailgai ovališki; *karkliūkas* 'flioksas' (*Phlox*) – vardo motyvaciją lemia aukšti ploni stiebai ir siauri linijiški fliokso lapai, primenantys karklo (*Salix*) šakeles: *Karkliūkai. Visa eilė balta. Kai sužydi, tai tokia kai balta paklode užtraukta* (Baisogala); *kiauralāpis* 'monstera' (*Monstera*): *Kiauralāpis auga didelis. Lapas yra ir jis kiauras* (Pakiršinio k.); *kleviūkas* 'gebenė' (*Hedera*) (Baisogala) – gebenės kiaušiniški, su 3–5 skiautėmis lapai labai panašūs į paprastojo klevo (*Acer platanoides*) lapus (šie, tik kiek didesni, taip pat dažniausiai būna su 5–7 skiautėmis); *lapuotis* 'varnalėša' (*Arctium*): *Lapuotis – gėlės bjaurios, kur prilimpa [graižai]* (Baisogala); *sidabriūkas* 'sidabražolė' (*Potentilla*) – pavadinimas nurodo lapų spalvą; *šāltmētė* 'pipirmėtė' (*Mentha piperita*) (Baisogala) – augalas sintetina eterinius aliejus ir kitokias kvapias medžiagas, yra gana stipraus aromato; *šarkapirštėliai* 'vėdrynas' (*Ranunculus*) (Baisogala) – augalo pirštiškai ar plunksniškai skaidyti lapai panašūs į šarkos koją; *vištakōjis* 'paprastoji garšva' (*Aegopodium podagraria*): *Vištakōjai gal panašūs į vištos kojas* (Baisogala).

2. Pavadinimai, nusakantys augalų gydomąsias savybes: *gumbāžolė* 'dašis' (*Saturea*) (Baisogala) – liaudies medicinoje dašio arbata seniau gydydavo gumbą⁵;

³ Plg. LKŽK iš Vaškų užrašytus iliustracinius sakinius, kurie paaiškina vardo motyvaciją: *Bičkoriniai jurginai – žiedai kaip bičių koriai. Bičkorių žiedai mažesni, apvalūs kaip koriukai.*

⁴ Pirmasis šio dūrinio sandas sietinas su daiktavardžiu *kernā*, kuris vakarų aukštaičių šiauliškių tarmėje reiškia patankynę; vietą, kur kas suaugę į krūvą' (LKŽ V 613). Šiurpinio gvazdikio pavieniai žiedai primena avižos žiedažvynį, o į galvutes susibūrę gausiažiedžiai žiedynai atrodo tarsi tų žiedažvynių sauja. Taigi abu dūrinio sandai *kernā* ir *avižā* semantiškai motyvuoja augalo pavadinimą.

⁵ LKŽ III 732 nurodo šias *guimbo* reikšmes: 1. *išauga, patinimas, guzas (ant žmogaus ar gyvulio kūno); skaudulys, votis, 2. pilvo sloga ar šiaip koks vidurių sopulys; didelis vidurių gėlimas, 3. gimdos liga, 4. išvarža, 5. maras.*

kaulāžolė ‘taukė’ (*Symphytum*): *Seniau kaulāžolės buvo dėt [ant lūžusio kaulo]* (Baisogala); *prīemētžolė* ‘miškinis pelėžirnis’ (*Lathyrus silvester*) (Baisogala) – liaudies medicinoje pelėžirnis vartojamas vaistams LBŽ 191).

3. Pavadinimai, nurodantys augalo paskirtį, panaudojimą: *kalakūtžolė* ‘rūgtis takažolė’ (*Polygonum aviculare*): *Kalakūtžolė. Kalakutus lesydavo su jom* (Vainiūnų k.); *kriváunykas* ‘kraujažolė’ (*Achillea*): *Traukažolių, kriváunyků deda [ant žaizdos]* (Vainiūnų k.); *traukāžolė*, *traūkžolė* ‘gyslotis’ (*Plantago*): *Traūkžolė vaistai. Labai gerai apetitą pataiso* (Baisogala).

4. Pavadinimai, nurodantys augalo funkcines savybes: *barškuliūkas* ‘barškutis’ (*Alectorolophus*) (Baisogala) barškučio vaisius – beveik apskrita, iš šonų kiek suplota dėžutė, kurioje barška stambokos sėklos; *sagūtis* ‘geltonoji žiognagė’ (*Geum urbanum*): *Sagūčiais vadinam, kur limpa [prie drabužių]* (Baisogala); *traukūtis* ‘lipikas’ (*Galium*) (Baisogala) – augalas taip vadinamas dėl laipiojančio kibaus stiebo.

5. Pavadinimai, nurodantys augalo kvapą: *muškātulis* ‘juostuotoji pelargonija’ (*Pelargonium zonale*) (Vainiūnų k.) – šios pelargonijos lapai kvėpia muskatu ir netgi naudojami kaip prieskonis (Šimkūnaitė 1993: 35)⁶.

6. Pavadinimai, nurodantys augalo žydėjimo laiką: *mojūkas* ‘gegužinė žvynšaknė’ (*Lathraea squamaria*): *Mojūkais vadydavo, tokie nedideli ir žydi pagal žemę* (Vainiūnų k.); *naktinė*, *naktiniūkas* ‘leukonija’ (*Matthiola*): *Naktinės naktį labai kvėpėdavo. Dieną susiskleisdavo, ant nakties prasiskleisdavo* (Baisogala); *naktinįčia* ‘nakviša’ (*Oenothera*): *Naktinįčios žydi geltonai. Per dieną užsimerkę; vakaras ateina, visos išsišiepę baisesiausia. Gražios tos naktinįčios* (Valatkonių k.); *naktinūkas* ‘leukonija’ (*Matthiola*): *Naktinūkai labai kvėpėdavo. Vakaras, saulutė nusileidžia, na kvapas, praeit negalima* (Valatkonių k.); *rudeninė* ‘galinsoga’ (*Galinsoga*): *Rudeninė, jinai labai veisias. Nematyti nei bulbių, nei daržų. Anksčiau jos augdavo tik rudenį, o dabar nuo ankstyvo pavasario* (Baisogala); *vasariniūkas* ‘didžiagraižis jurginas’ (*Dahlia pinnata*): *Vasariniūkai, tai jie vasarą žydi* (Valatkonių k.).

Semantinės tarmybės. Jų šnekteje užrašyta kiek mažiau. Kaip jau minėta, tai žodžiai, kurie turi tokią pačią šaknį kaip atitinkami bendrinės kalbos ar kitų tarmių žodžiai, bet skiriasi nuo jų savo reikšme⁸. Semantinės tarmybės čia skiriamos remiantis jų funkcija, t. y. žiūrīma, kiek plačiai tam tikri žodžiai vartojami šnekteje ir kiek plačiai jie tomis reikšmėmis žinomi bendrinėje kalboje ir kitose tarmėse. Baisogalos šnekteje užrašytos šios semantinės tarmybės, žyminčios augalų vardus: *dobiliūkas* ‘vaistinis skaistenis’ (*Tanacetum parthenium*) (Ritikių k.); *eglūtė* ‘smidras’ (*Asparagus*) (Baisogala); *guzikai* ‘varnalėša’ (*Arctium*) (Baisogala), plg. l. *guzik* ‘saga’; *impōrtinė* ‘galinsoga’ (*Galinsoga*): *Impōrtinės yra daržuose, aukštos, baltai žydi* (Baisogala); *karaliēnė* ‘auskarėliai’ (*Dicentra*) (Vainiūnų k.); *kazōkas* ‘plunksnalapė rudbekija’ (*Rudbeckia laciniata*): *Paskui tokie buvo da labai aukšti, geltoni kazōkai, prie kiekvienos gryčios būdavo, geltonai tokie kai jurginiūkai žydžia* (Kubiliūnų k.); *kūdlīus* ‘tokia jurgino’ (*Dahlia*) veislė: *Rudenį vėlai žydi gražūs visokie kūdlīai* (Baisogala); *ledinūkas* ‘visadžydė begonija’ (*Begonia semperflo-*

⁶ Muskatmedis – atogrąžų šalių medis, duodantis vaisius su kvėpiančiomis sėklomis (muskato riešutais), iš kurių gaunamas muskato aliejus, vartojamas medicinoje, parfumerijoje ir konditerijoje (LTE VIII 43).

⁷ Augalas žydi gegužės mėnesį, renkamas pamerkti per gegužines pamaldas (tarmėje vadinamas *mōjum*, *mojavā*, plg. l. *maj*, rus. *май* ‘gegužė’).

⁸ Dėl semantinių tarmybių sampratos ir jų skyrimo kriterijų plačiau žr. Vidugiris 1972: 20–26.

rens) (Valatkonių k.); **paleistūvė** 'karpytalapė pamestvaikė' (*Bryophyllum crenatum*): *Paleistūvė vaikus mėto, barsto. Ant lapelių auga vaikai ir jie krinta, krinta, ir vėl dauginas* (Baisogala); **paliōkas** 1. 'dailieji auskarėliai' (*Dicentra spectabilis*): *Žinot, paliokas toks kabo, ružavai žydi. Tokie išauga krūmai ir tie kabučiai kaba. Jis labai anksti pavasarį žydi* (Baisogala), 2. 'fuksija' (*Fuchsia*): *Paliōkų būdavo tokie sultingi tamsūs lapai ir daugiau toks kai pakabutis kaba. Jis išsiskleidžia ir kaip su ūsiukais tokiais* (Pakiršinio k.); **piēnė** 'karpažolė' (*Euphorbia*): *Piēnės tokios, su tom piēnėm badydavo karpas* (Vainiūnų k.); **rōžė** 'piliarožė' (*Alcea*) (Pakiršinio k.); **pūslėlė, pūslūkė, pūslūtė** 'naktiziedė' (*Silene*) (Diauderių k.); **saulūtė** 'snieguolė' (*Galanthus*): *Čia tokios saulūtės baltos, sniegą nuvaro, ir jos sužydi* (Baisogala); **sėnbernis** 'šluotelinė hortenzija' (*Hydrangea paniculata*) (Baisogala); **skambaliūkas** 'auskarėliai' (*Dicentra*) (Valatkonių k.); **sniēgena** 'snieguolė' (*Galanthus*) (Baisogala); **šiošė** 'širpinis gvazdikas' (*Dianthus barbatus*) (Diauderių k.); **verbà** 'kadagys' (*Juniperus*): *Čia gi verbà. Pas mūsų daug buvo, visa alėja užsodyta verbū* (Baisogala); **žemčiūgas** 'nasturtė' (*Tropaeolum*): *Žemčiūgai – vaistai nuo plaučių uždegimo* (Valatkonių k.); **žibūtė** 'sanpaulija' (*Saintpaulia*) (Baisogala); **žirnėlis, žirniūkas** 'pelėžirnis' (*Lathyrus*): *Žirneliūs baisiai sėdavo. Na, tie žirnėliai gi baisiai kvėpėdavo ir gražiai žydėdavo* (Vainiūnų k.). Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, vienos semantinės tarmybės turi tik vieną reikšmę, o kitos (pvz., *paliōkas*) turi jų daugiau, todėl pagal reikšmių kiekį jas galėtume įvardyti vienareikšmėmis ir daugiareikšmėmis semantinėmis tarmybėmis.

Be leksinių tarmybių, dar skirtinos morfoneminės, akcentinės bei darybinės.

Morfoneminės tarmybės – žodžiai, turintys šaknies ar kamieno fonetinių pakeitimų, kurių negalima paaiškinti dėsningais tarmės balsių ar priebalsių išvartimais, pvz.: **balándra** 'balanda' (*Chenopodium*) (Baisogala); **gvaizdīkas** 1. 'gvazdikas' (*Dianthus*), 2. 'serentis' (*Tagetes*); **trainỹs** 'treinys' (*Carex panica*): *Trainiū tėtė vadindavo. Tokia melsva žolė su rudu žiedeliu* (Pakiršinio k.); **valnarėša** 'varnalėša' (*Arctium*) (Vainiūnų k.).

Akcentinės tarmybės – kitaip nei bendrinėje kalboje kirčiuojami tarmės žodžiai. Šių tarmybių savitumas išryškėja tarminius kirčiavimo variantus palyginus su norminamuosiuose žodynuose teikiamaomis atitinkamų žodžių kirčiavimo normomis, pvz.: **jāzminas** 'jazminas' (*Philadelphus*), **šálpusnis** 'šalpusnis' (*Tussilago*) (Baisogala).

Darybinės tarmybės – specifinės tarmės žodžių darybos formos (kitų priesagų, priešdėlių ar galūnių dariniai): **čioabrėlė** 'čioabrelis' (*Thymus*): *Aš viduriam [gydyti] tik čioabrelės ir ramunėlius [renku]* (Valatkonių k.); **čioabriūkas** 'čioabrelis' (*Thymus*) (Baisogala); **dagīlis** 'dagys' (*Carduus*) (Baisogala); **garstýtis** 'garstyčia' (*Sinapis*) (Valatkonių k.); **gysluōtis** 'gyslotis' (*Plantago*) (Baisogala); **jōnžolė** 'jonažolė' (*Hypericum*): *Jōnžolės nuo skrandžio skaudėjimo gerai labai* (Vainiūnų k.); **kīetė** 'kietis' (*Artemisia*) (Baisogala); **líepas** 'liepa' (*Tilia*) (Ritikių k.); **mōrkas** 'morka' (*Daucus*); **pelūnas** 'pelynas' (*Artemisia absinthium*) (Baisogala); **purīenas** 'puriena' (*Caltha*) (Pakiršinio k.); **saulūtis** 'daugiametė saulutė' (*Bellis perennis*) (Ritikių k.); **šaltapūsnis** 'šalpusnis' (*Tussilago*) (Baisogala); **ūsnė** 'usnis' (*Cirsium*) (Baisogala); **varnalėšas, varnalėšis** 'varnalėša' (*Arctium*) (Baisogala); **vīkas** 'vikis' (*Vicia*): *Užsėdavo vikį. Iš vikų daug prineša medaus [bitės]* (Vainiūnų k.).

Dar skirtina **mišriųjų** darybinių tarmybių grupė. Tai specifinės šnekotos žodžių darybos formos, turinčios nedės-

⁹ Pagrindinė *šiošės* reikšmė 'lukštas, kevalas, luobelė' (LKŽ XIV 835). Širpinio gvazdikio žiedai sukrauti tankiuose skydeliuose ir atrodo tarsi pašiuurpė, nes iš pumpurų aukštyn išsikišusios tarsi lukštu padengtos pažiedės yra maždaug tokio pat ilgio kaip ir žiedai (LF III 336). Ši žiedų ypatybė leido *šiošės* vardą perkelti augalui pavadinti.

ningų šaknies ir kamieno fonetinių pakitimų, pvz.: *rasakėlė* ‘rasakila’ (*Alchemilla*); *sinevadà* ‘sinavadas’ (*Aquilegia*) (Diauderių k.); *varnelėšas* ‘varnalėša’ (*Arctium*) (Baisogala), *vingiariūkštis* ‘pelkinė vingiorykštė’ (*Filipendula ulmaria*) (Baisogala).

Frazeologiniai pavadinimai. Baisogalos šnekteje nemažai augalų įvardijami frazeologiniais junginiais. Tokius pavadinimus kai kurie kalbininkai (žr. Lipskienė 1977: 182) siūlo vadinti termininiais frazeologizmais. Tai ekspresyvūs ir vaizdingi pastovios leksinės ir gramatinės sandaros, vientisos reikšmės žodžių junginiai, pvz.: *zuikio ašarėlės* ‘kiškio ašarėlės’ (*Briza media*): *Zuikio ašarėlėm daba vadina, o mes pirma sakydavom kiškio kanapės* (Diauderių k.); *žvirblio kanapės* ‘kiškio ašarėlės’ (*Briza media*): *Kad pūslės uždegimas, sakydavo, žvirblio kanapių reikia* (Diauderių k.); *Diėjo krūmiukas* ‘diemedis’ (*Artemisia arbotanum*): *Diėjo krūmiukai. Juos ant kapų sodina* (Valatkonių k.); *laimės mėdis* ‘storlapis’ (*Crassula*): *Laimės mėdis toks: žali lapai tokie, kotas labai storas, labai gražus, vešlus labai* (Valatkonių km.); *verbū mėdis* ‘kadagys’ (*Juniperus*) (Ritikių k.); *žydo ūtėlės* ‘triskiautis lakišius’ (*Bidens tripartita*) (Baisogala); *vėlnio tabokà* ‘aitrusis vėdrynas’ (*Ranunculus acer*): *Paskui tokie geltoni labai žydėdavo, aukšti tokie buvo krūmiukai, tai juos vadino vėlnio tabokà* (Kubiliūnų k.).

Augalų rūši nurodantys pavadinimai dažniausiai reiškiami dvižodžiais sudėtiniais terminais. Pagrindinis (antrasis) jų dėmuo nurodo augalo gentį, o šalutinis (pirmasis) dėmuo – augalo rūši. Kai kurie augalai (pvz., jurginas, lelija, mėta) turi daug rūšių, todėl ir šnekteje jos išskiriamos ir įvardijamos atskirais vardais pagal augalų skiriamuosius požymius. Sudėtinių terminų šalutiniais dėmenimis dažniausiai nurodoma augalo:

1. augimo vieta: *laukinis česnākas* ‘čiužutė’ (*Thlaspi*): *Raugdavo česnakus, dėdavo laukinio česnāko* (Diauderių k.) – patrintas augalas skleidžia aitrų, panašų į česnako kvapą, todėl jo sėklos kaip prieskonis dedamos į mėsos gaminius (Jankevičienė 1987: 232).

2. žydėjimo ar vegetacijos laikas: *vasarinis jurginiūkas* ‘didžiagraižis jurginas’ (*Dahlia pinnata*) (Vainiūnų k.) – ši jurginų rūšis nuo kitų skiriasi tuo, kad jie sėjami anksti pavasarį, o rudenį išauge šakniagumbiai iškasami ir sodinami kitais metais; *žieminis jurginas* ‘plunksnalapė rudbekija’ (*Rudbeckia laciniata*) (Baisogala) – rudenį pražystantys pavieniai stambūs, geltoni rudbekijų graižai primena jurginų žiedus; *žieminė rōžė* ‘piliarožė’ (*Alcea*): *Žieminė rōžė. Tie žiedai, nemeluoju nė kiek, kai kepurės (tokio dydžio)* (Valatkonių k.) – kekišką piliarožės žiedyną sudaro daug stambių žiedų, kurių vainiklapiai gali būti balti, geltoni, rožiniai, purpuriniai, savo spalva labai primenantys rožes (*Rosa*) (LF IV 672–673).

3. kilmė: *amerikōniška piktžolė, amerikōniška žolė* ‘galinsoga’ (*Galinsoga*) (Vainiūnų k.): *Amerikōniška piktžolė. Pirma nebuvo jų visai, na, kad parsivežė iš ten [iš Amerikos] su kažkokiais grūdais, užsikrėtė taip [daržai]* (Valatkonių k.) – augalo tėvynė – Pietų Amerika (Andų sritis) (LF VI 82).

4. žiedyno savybės: *kepurėtas jurginas* ‘tokia jurgino veislė’: *Kepurėti: didelė galva, lapai ilgi, tai tie [jurginai] kepurėti jau* (Valatkonių k.); *kutosūotas jurginas* ‘tokia jurgino veislė’: *Būna ir kutosūoti [jurginai], ir spalvų visokių, kepurytės tokios* (Valatkonių k.); *juozapinė lelija* ‘baltoji lelija’ (*Lilium candidum*) (Ritikių k.)¹⁰.

¹⁰Šventasis Juozapas krikščioniškuose paveikluose dažniausiai vaizduojamas su balta lelija rankose, kuri simbolizuoja skaistumą (KLŽ 145). Daugelyje lietuvių kalbos tarmių į baltąsias lelijas panašūs kardeliai (*Gladiolus*) taip pat dažnai siejami su Juozapo vardu, plg. šiuos kardelių sinonimus: *Juozapo rijkštė* (Vidiškiai, Ukmergės r. – LKŽ XV 611; Svėdasaĩ, Anykščių r. – LKŽK), *juozapėliai* (Jiėznas, Priėnų r. – LKŽK).

5. **augalo senumas:** *senóvinis jurgīnas* ‘plunksnalapė rudbekija’ (*Rudbeckia laciniata*) (Baisogala).

6. **augimo pobūdis:** *ugninė žolė* ‘galinsoga’ (*Galinsoga*) (Ritikių k.)¹¹.

Skirtina iš svetimų kalbų pasiskolintų pavadinimų grupė.

Nemažai pavadinimų į šnektą yra atėję per slavų kalbas. Dažnai pirminis tokių vardų šaltinis būna lotynų kalba, tačiau į lietuvių kalbą jie dažniausiai patenka per lenkų ar rusų kalbas: *alijōšius, alijōšis* ‘alavijas’ (*Aloe*), plg. rus. *алоэ*, l. *elijasz*: *Alijōšis vaistai, nuo žaizdų, sako, nuo plaučių. Ligą kas turi, su medum valgo* (Pakiršinio k.); *astrā* ‘astras’ (*Aster*) (Baisogala), plg. rus. *астра*, l. *aster*; *barvinkā, berlinskā, bervinkā* ‘žiemė’ (*Vinca*) (Kubiliūnų k.), plg. l. *barwinek*, rus. *барвинок*; *būlbė* ‘bulvė’ (*Solanum tuberosum*) (Baisogala), plg. brus. *бульба*, *dziūngelis* ‘miškinis skudutis’ (*Anhelica silvestris*), plg. l. *dzięgiel*: *Dziūngeliai nuo pilvo skaudėjimo [užpila degtine], nuo skrandžio, nuo kirminų* (Valatkonių k.); *fijolkā* ‘šuninė našlaitė’ (*Viola canina*) (Baisogala), plg. l. *fiotek*, rus. *фиалка*; *grūšnė, grūšiā* ‘kriaušė’ (*Pyrus*), plg. rus. *груша*, l. *grusza* (Baisogala); *ýzapas* ‘juozažolė’ (*Hyssopus*), plg. vok. *Ysop*, rus. *уцон*, l. *hyzop*, la. *izops*; *kaštānas* ‘kaštonas’ (*Aesculus*), plg. l. *kasztanowiec*, rus. *каштан*: *Kaštāno žiedų, sako, nuo kosulio [virdavo], irgi išdžiovydavo, kai žydėdavo kaštānai* (Vainiūnų k.); *konvālija* ‘pakalnutė’ (*Convallaria*), plg. l. *konwalja*; *lapūšnykas* ‘varnalėša’ (*Arctium*) (Baisogala), plg. l. *topian*, rus. *лопух*; *nadatkā* ‘medetka’ (*Calendula*) (Baisogala), plg. l. *nogietek*; *pijonkā* ‘kvapioji našlaitė’ (*Viola odorata*), plg. rus. *фиалка*, l. *fiotek*: *Nuo širdies gerdavo pijonkās* (Baisogala); *pināvija, pinavijā* ‘bijūnas’ (*Paeonia*) (Ritikių k.), plg. rus. *пеон*, *нуон*, l. *pitonia*, *peonia*: *Pinavijos nuo išgąščio. Šaknų padžiovina, arbatą liepia gert, katras išsigandęs, koks škrupulingas* (Vainiūnų k.); *raskōdnykas* ‘šliaužiančioji tramažolė’ (*Glechoma hederacea*) (Baisogala), plg. rus. *расходник*, l. *rozchodnik*, ukr. *roschidnyk*; *sribnikas* ‘sidabražolė’ (*Potentilla*), plg. l. *srebrnik*; *špāras* ‘smidras’ (*Asparagus*), plg. vok. *Spargel*, rus. *спаржа*, l. *szparag*, la. *sparg’eli*.

Hibridiniai pavadinimai – tai tokie vardai, kuriuose sujungtos savos kilmės ir skolintų žodžių daromosios priemonės (Keinys 1984: 115), pvz.: *cibuliūkai* ‘snieguolė’ (*Galanthus*) (Kubiliūnų k.), plg. l. *cebula*; *čebačiūkas* ‘mėlynoji kurpelė’ (*Aconitum napellus*) (Valatkonių k.), plg. brus. *чобам*: *Čebačiūkai mėlynai žydi, kaip batukas va toks [žiedas], apsikabinę kai batukai [žiedai stieba]* (Valatkonių k.).

Kilmės atžvilgiu skirtina ir naujųjų pavadinimų grupė. Tai tokie žodžiai, kurie į mūsų kalbą pateko visai neseniai, neretai su pačiu augalu. Dažniausiai jie turi svietimos kilmės (paprastai lotynišką) šaknį, pvz.: *filéndra, fiuléndra* ‘monstera’ (*Monstera*) (Baisogala) (anksčiau ši kambarinė gėlė botanikų vadinta *Philodendron pertusum*). Sekant lotyniškuoju vardu buvo pasidaryti netaisyklingi ir netikslūs vardai *filodendras, filodendronas* (plg. rus. *филодендрон*). Iš tikrųjų lotyniškas vardas *Philodendron* žymi visai kitą augalą – filodendrą (plg. Vermeulen 2001: 66; Mc Hoy 1999: 214); *fliūksas* ‘flioksas’ (*Phlox*) (Pakiršinio k.); *pliūksas* ‘flioksas’ (*Phlox*) (Vainiūnų k.); *gladijōlė* ‘kardelis’ (*Gladiolus*) (Baisogala); *korteņzija* ‘hortenzija’ (*Hydrangea*)

¹¹ Plg. LKŽK pateikiamus iliustracinius sakinius, kurie parodo šios piktžolės vislumą ir atskleidžia vardų motyvaciją: *Amerikānska žolė. Iš pat pavasario apsigimt negalima. Va čia tai tikrai galėjo amerikānai mum užpūndyt tais laikais* (Giedraičiai, Molėtų r.). *Tos amerikānos tokios labai bjaurios. Jos užsipila* (Žaiginyš, Rasėinių r.). *Čia mes vadinam amerikāniška žolė. Kaip jau jos užėina, neatsiginsi* (Giedraičiai). *Vieni rudeninė, kiti vadina net amerikāniška. Baisiai ana įkyri. Vat raunant, kad tik aukščiau paimi, nutrūksta, na, tada šakojas kaip kelmas* (Panemunėlis, Rōkiškio r.).

(Baisogala); *krizantemà* 'skaistažiedė' (*Chrysanthemum*); *marèlè, marilija* 'amarilė' (*Amaryllis*) (Baisogala); *petunià* 'petunija' (*Petunia*) (Vainiūnų k.); *primulė* 'sanpaulija' (*Saint-paulia*) (Baisogala); *telepònas* 'viendienė' (*Hemerocalis*) (Baisogala); *telipānas* 'tulpė' (*Tilipa*) (Kubiliūnų k.); *uléndra* 'paprastasis oleandras' (*Nerium oleander*); *zìnija* 'gvaizdūnė' (*Zinnia*) (Baisogala).

Apibendrinamosios išvados

Straipsnyje pateikti duomenys rodo, kad Baisogalos šnekteje iki šių dienų vartojama nemažai liaudiškų augalų vardų. Daugiausia jų užrašyta kaimuose iš 60–80 metų vietinių moterų. Per ekspediciją pasisėkė užrašyti „Lietuvių kalbos žodyne“ dar nefiksuotų leksinių bei semantinių tarmybių (pavyzdžiui, karalienė, kazokas, kudlius, lapuotis, ledinukas, paleistuvė, vasarinukas ir kt.). Šie vardai pateko į žodyno Papildymų kartoteką ir bus panaudoti vėlesniems tyrimams.

Pažindami ir įvardydami augalus baisogališkai, kaip ir kitų šnektų atstovai, daugiausia remiasi regimaisiais pojūčiais. Užrašyta daugiau nei 30 tarmiškų pavadinimų, nurodančių augalo išorines savybes. Mažiau vardų šnekteje sudaroma remiantis kitais pojūčiais: uosle (muškatulis), klausa (barškaliukas).

Šnekteje užrašyti liaudiški augalų vardai turi nemažai fonetinių bei darybinių variantų (pavyzdžiui, valnarėša, varnalėšas, varnalėšis, varnelėšas 'varnalėša'; naktinė, naktiniukas, naktinukas 'leukonija'). Be to, skirtingai nuo mokslinės botanikos nomenklatūros, tarmiški pavadinimai nėra vienareikšmiai, pavyzdžiui, šnekteje paliokais vadinami ir dailieji auskarėliai, ir fuksijos, gvaizdikais įvardijami ir gvaizdikai, ir serenčiai.

Baisogalos apylinkėse surinkti tarmiški augalų vardai ir jų vartoseną iliustruojantys sakiniai yra įdomūs ir vertingi ne tik kalbos mokslui, bet ir etnologams, botanikams, medikams, nes padeda geriau pažinti mūsų tautos mentalitetą, pasaulėjautą, jos šaknis, teikia nemažai medžiagos įvairiems tyrimams.

Daugiausia vertingų tarmiškų augalų pavadinimų atsiminė šios pateikėjos: Morta Žaromskytė-Žeromskienė (gim. 1917), Bronė Čelkonytė-Žaromskienė (gim. 1930), Aleksandra Valentinavičiūtė-Daugėlienė (gim. 1924) iš Valatkonių kaimo, Elena Žilinskaitė (gim. 1921) iš Baisogalos, Verutė Žukaitė-Daknienė (gim. 1918) iš Ritikių kaimo, Elena Žukaitė-Turskienė (gim. 1929) ir Stefanija Bagušytė-Sirutavičienė (gim. 1927) iš Pakiršinio kaimo, Elena Matulaitė-Bložienė (gim. 1926) iš Vainiūnų kaimo, Genovaitė Urbaitė-Povilaitienė (gim. 1928), Ona Bliznikaitė-Taurienė (gim. 1920) ir Elena Damaševičiūtė-Žaromskienė (gim. 1920) iš Kubiliūnų kaimo, Genovaitė Valantinaitė-Tvarijonavičienė (gim. 1935), Morta Tauraitė-Gerbenienė (gim. 1916), Ona Buteikaitė-Armonienė (gim. 1920), Stanislova Tauraitė-Bložienė (gim. 1918) iš Diauderių kaimo. Autorė joms nuoširdžiai dėkinga. Be jų šviesios atminties ir sodrios kalbos nebūtų buvę ir šio straipsnio.

Literatūra ir šaltiniai

- Botanikos vardų žodynas*, sudarė R. Jankevičienė, Vilnius, 1998.
 Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas, 1990.
 Jakaitienė E. *Lietuvių kalbos leksikologija*, Vilnius, 1980.
 Jankevičienė R. *Vasarą žydintys augalai*, Vilnius, 1987.
 Jonaitytė A. Augalų pavadinimai. 4-oji dialektologijos anketa, *Mūsų kalba*, 1976, nr. 3, p. 43–62; *Kalbos faktų rinkimo programa*, Vilnius, 1983, p. 92–116.

- Keinys S. Lietuvių kalbos hibridai (sąvoka, rūšys, normiškumas), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1984, t. 3(88), p. 113–123.
- KIŽ – *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, sudarė D. Ramonienė, Vilnius, 1997.
- LBŽ – *Lietuviškas botanikos žodynas 1*, sudarė Botanikos žodyno komisija, vadovaujama L. Vailionio, red. J. Dagys, Kaunas, 1938.
- LF – *Lietuvos TSR flora*, Vilnius, t. 1–6, 1959–1980.
- Lipskienė J. Būdingesnieji frazeologinių junginių geografijos bruožai, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 17, 1977, p. 169–187.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, t. 1–20, 1956–2002.
- LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno kartoteka*, Vilnius, Lietuvių kalbos institutas.
- LTE – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, t. 1–12, 1976–1984.
- Mc Hoy P. *Kambarinės gėlės. Pasirinkimas, priežiūra ir išdėstymas interjere*, Vilnius, 1999.
- Šimkūnaitė E. *Pipirų žemė*, Kaunas, 1993.
- Vaistiniai augalai*. Red. J. Pipinys ir kt., Vilnius, 1973.
- Vermeulen N. *Kambarinių gėlių enciklopedija*, Vilnius, 2001.
- Vidugiris A. Iš Gervėčių tarmės semantinių dialektizmų, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1972, t. 13, p. 19–30.

Straipsnio rankraštis gautas 2005 01 10, serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos įvertintas 2006 02 03, skelbti parengtas 2009 07 03.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Baisogala“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas Jonas Linkevičius).

Straipsnio kalbos redaktorė *Albina Venskevičienė*, korektorė *Vida Kasparavičienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (specializuotuose rinkinio skyriuose):

1. Straipsnio santrauka anglų kalba.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet kokiū būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio paskelbimo svetainėje www.llt.lt datą.